

V. GAZDASÁG, TÁRSADALOM, ÉLETMÓD

Pénzverés

Alapvető fontosságú esemény az ország önálló pénzverése. A tanulmányban a CNH rövidítés Corpus Nummorum Hungariae éremkatalógusát jelzi, amelyben minden magyar érmet külön számon katalogizáltak.

„Az önálló magyar pénzverés megindulása egybeesik államalapításunkkal és úgy tűnik, hogy István király ezt a felségjogát koronázása után azonnal gyakorolni kezdte. A magyarságnál már a 10. században – sőt a honfoglalás előtt – sem volt ismeretlen a pénz; hadjárataik és kereskedelmi kapcsolataik folyamán bizánci, arab és nyugat-európai veretek kerültek hirtokukba. Ezeket azonban nem pénzként, hanem többnyire átfúrva, főleg ékszerként, lószerszámdíszként használták. Bár – úgy tűnik – a bizánci aranypéNZ volt a legismertebb a magyaroknál, István mégis – helyes politikai és gazdasági érzékkel – a nyugat-európai ezüstvalutát, a denárrendszert vette át. Bizánc fejlett gazdasági élete ugyanis megkívánta a különböző értékű – arany, ezüst – értékpénzt, sőt a rézből készült váltópénzt is. Erre a fökra Nyugat-Európa, benne Magyarország is, jóval később, évszázadok múlva jutott el.

A nyugat-európai pénzverés a Nagy Károly által 781 táján meghatározott pénzláb szerint folyt. Eszerint a 408 g-os karoling fontból 240 db ezüst denárt vertek. Bár Nagy Károly utódai ezt könnyítették, évszázadokig – nagyjából a 13. század végéig – ez volt a pénzverés alapja. A 9–10. századra kialakult egy hátlapú éremképtípus, amely birodalomszerte elterjedt, az ún. karoling templom. Egyszerű, párhuzamos, egyenes vonalokból kialakított háromszög képezte a templom ornat, alul két vízszintes vonal jelezte a lépcsősört, a kettő között pedig függőleges vonalak a homlokzati oszlopokat. Később a bajor verdékben ezeket az oszlopokat egy felirattal váltották fel, amelynek jelentését ez idáig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. E pénzek előlapja rendszerint egyszerű keresztet ábrázol, körülötte a kibocsátó neve.

Közismert, hogy István királyunkat sógora, IV. Henrik bajor herceg, majd II. Henrik néven 1002-től német király, 1014-től pedig császár segítette államszervező munkájában. Első pénzeinken is bajor hatást fedezhetünk fel. Legelső pénzünk hátlapja az ún. karoling templomot ábrázolja, ám ennek kivitelezésében nem találunk idegen elemeket; a veretőveket magyar ötvösök készítették. A magyar ötvös kezében ugyanis a minta idegen volt az egyszerű, egyenes vonalakkal, háromszöggel. Az ő kezük alól eddig indákkal, palmettákkal díszített művészi ékszerek ke-

rültek ki. A mintául kapott pénznek ábráját is ízlésüknek, művészi szemléletüknek és gyakorlatuknak megfelelően alakították ki. A felső háromszög két oldala kacszerűen kihajlik, az oldalszár ível, belső hajló vonalak kísérik a külsőket. Ebben a kompozícióban sehol sem találunk egyetlen merev vonalat sem, lüktet benne a dinamika. Körirata REGIA CIVITAS, Regensburg REGINA CIVITAS-ának magyarártása. Ha a REGINA CIVITAS körirat Regensburgot jelenti (márpedig azt jelenti), akkor jogos a feltételezés, hogy a magyar pénz REGIA CIVITAS felirata István király pénzverővárosát jelenti. Eddigi kutatóink nagy többsége a számba jöhető Esztergom és Székesfehérvár közül inkább Esztergom mellett foglaltak állást. A vitát nem tekinthetjük lezártnak, még az is kérdéses, hogy egyáltalán egy bizonyos helységet jelent-e; ugyanis a REGIA CIVITAS-t felváltó PANNONIA, sőt PANONIA TERA (sic!) valószínűtlen, hogy egy városra utal. Kellő forrásanyag hiányában elégedjünk itt meg annyival, hogy István király pénzét valószínűleg székvárosában, Esztergomban, vagy Székesfehérvárott verték. E bizonytalanságra később még visszatérünk.

Az első magyar pénz előlapján egy zászlós, szárnyas lándzsát találunk, felirata is erre utal: LANCEA REGIS. A lándzsával, mint a királyi jelvényvel itt nem kívánunk foglalkozni, legyen elég István király képére hivatkozni a koronázási paláston és emlékeztetni a ménfői csatára, amikor kiemelték a források, hogy a császár elé hozták az elesett Aba Sámuel király aranyozott lándzsáját, aki ezt nem adta vissza a neki hűbért ígérő Péternek, hanem Rómába küldte. Bizonyára azért, mert az a lándzsa a magyar király szuverenitását fejezte ki. Györffy György véleménye szerint – amit igaznak fogadunk el – a pénzen levő zászlós lándzsa egy vexillum, amit a felhőből Isten keze ad át. Ez az átadás a Rómától való spirituális függőséget fejezi ki, hangsúlyozva ezzel a császárságtól való függetlenséget. Györffy logikus következtetéseit mindössze Kovács László vonta kétségbe.

István király az első pénzét valószínűleg azonnal koronázása után verette. E felségjog feltételezhető azonnali gyakorlása mellett numizmatikai érvek is szólnak. Egyértelmű ugyanis, hogy a REGIA CIVITAS felirat a regensburgi REGINA CIVITAS-ból származik, márpedig 1004 után Regensburg RATISPONA feliratot használ.

István király első pénze – leleteink tanúsága szerint – nem készült nagy tömegben, mégis tudomásunk van utánveréséről is. Észak-Európában ugyanis, ahol ekkor még nem volt önálló pénzverés, az ott forgó közkezdelt pénzeket utánozták, István későbbi típusú pénzeiből számtalan utánveret ismeretes, de már ennek az első típusnak utánzásáról is van példánk, ami Skandináviában került elő. A leletet ismerető Peter Berghaus még mint eredetét ismertette, az ügyetlen, merev vonalvezetésből azonban egyértelműen kitűnik, hogy utánzatról van szó.

István király következő pénztípusai – CNH. I. 7. és I. – jóval egyszerűbbek. A két veret éremképei egymással teljesen azonosak, az előlapon egyenlő szárú keresztet találunk, sarkaiban ékekkel, körben STEPHANVS REX körirattal. A hátlapon ugyancsak kereszt van, az első pénztípusról már ismert REGIA CIVITAS körirattal. A CNH. I. 7. és I. csupán pénzláb szempontjából tér el egymástól. A CNH.

I. 7. új éremkép mellett megtartotta – átlagsúlya szerint – az első típus pénzlábát, míg az ezt követő CNH. I. 1. esetében olyan lényeges súlycsökkenés következett, hogy indokolt volt feltételezni obulusnak. E meghatározás mellett két érvet hoztak fel: egyik, hogy ez bajor pénzláb szerint obulus-súly, a másik pedig, hogy a magyar pénznek mintát adó regensburgi obulusokon a kereszt sarkaiban ékek vannak, amint a CNH. I. 1.-en is. Véleményünk szerint egyik érv sem állja meg a helyét. István első pénzének és az ehhez csatlakozó CNH. I. 7.-nek átlagsúlyául 1,24 g-ot fogadhatunk el. A CNH. I. 1. 0,76–0,8 g-os átlagsúlya 1,5 g-os denársúlynak felel meg, amit az előzőek nem érnek el. Valószínűtlen, hogy egy súlyos, jó minőségű denárverés után felemelik a pénzlábát, de az aszerinti denárnak csak felét, azaz obulusát verik. Bizonyára gazdasági indokok alapján készültek – Győrffy György a füstadó bevezetésével hozza kapcsolatba – a 0,76–0,8 g-os CNH. I. 1. veretek, amelyeket mi inkább denárnak tekintünk, annál is inkább, mert István utódai alatt a CNH. I. 1.-hez viszonyítva a pénzeknek lényeges súlyemelése nem történt és László király alatt már forrásaink denárnak mondják a magyar pénzt. A kereszt szárai közötti ékek sem utalnak egyértelműen obulusra, mert a CNH. I. 7. denáron is ékek vannak, másrészt bajor obulusokon is előfordulnak más jegyek.

István első és következő (CNH. I. 7. majd 1.) pénzeinek nemcsak ábrája, hanem betűtípusai is eltérnek. Utóbbiakat kevésbé gondosnak érezzük, s bennük más műhely termékeit véljük látni.

Még két jelenséget kell említenünk első pénzeinknél, ami természetesen kihatott a továbbiakra is. Egyik a ponttechnika alkalmazása, ami a CNH. I. 1.-en és 7-en figyelhető meg legjobban. Betű-elem poncokat használtak; egy vonal-ponccal készítették a T, az E, a H stb. elemeit. Két kicsi félholdból alakították az S betűt és a P betű ívét. A másik jelenséget pedig akkor érthetjük meg, ha István pénzeit összevetjük külföldi pénzekkel, ahol a feliratok majd minden esetben torzok, amit nem lehet mindenkor a verőtő készítő mester írni-olvasni nem tudásával indokolni. István pénzein viszont sehol egy tévedés! Ennek oka, hogy a verőtöveket készítő magyar mester – mint a 10. századi ékszereknél is – előzetesen megszerkesztette művét, a képet, felirati mezőt négy részre osztotta és a többi ezek közé szorította.

Említettük, hogy a magyarok már a honfoglalás előtt ismerték – és értékmérőként használták is – a bizánci aranypénzt. Talán ennek emléke II. Michael és Konstantinos (832-839) két félbevágott, illetve átfürt solidusa, amely Jánoshalmán és Tiszaeszláron került elő. A Kárpát-medencébe költözött magyaroknál csak fokozódott a bizánci solidus szerepe; leletek (Tokaj, Nagyharsány), majd írott források bizonyítják. Hóman Bálint szerint ezt jelenti a Szent István törvényeiben említett „pensa auri” és természetesen erre utal Szent László II. 11. tc. „bizantius”-a. A bizánci solidus kiemelkedő szerepét látjuk Szent István aranypénzverésében, amely a bizánci solidus pénzlába szerint készült. Előlapján STEPHANVS REX köriratban a király nyitott koronás mellképe van, kezében maga előtt országalmát tart. Hátlapján PANNONIA köriratban ugyancsak koronás mellkép (Szűz Mária?) látszik. Ebből az aranypénzből mindössze három példány maradt fenn: kettő a Magyar Nemzeti Múzeum éremgyűjteményében, egy pedig a gothai múzeumban van. Kérdés, hogy

Szent István aranypénzverésének gazdasági vagy politikai indoka volt. Az bizonyosra vehető, hogy a magyar gazdaság nem igényelt ilyen nagy értékű fizetőeszközt. A nemzetközi kereskedelem (Ibrahim ibn Jakub prágai jelenléte Magyarországról származó bizánci aranyakkal, azonban indokolhatta és a törvények csak hangsúlyozták a solidus magyarországi szerepét. Ettől függetlenül akár szimbólumként is felfoghatjuk István király regensburgi és bizánci mintára vert pénzverését, mint a kor két szuperhatalma közötti diplomáciai koncepciót. A magyar aranypénz azonban művészettörténeti szempontból kiemelkedő jelentőségű: két mellképbábrázolás kisplasztikán Szent István korából. Bár a bizánci éremképek hatása egyértelmű, de inkább csak kompozícióban, amennyiben azokon is szembenéző uralkodó-mellkép van. A magyar aranypénz királyábrázolása valóság-hűsége törekszik. A nyitott korona és országalma, István király szakállas képe a koronázási palást Szent Istvánjával vethető össze és így annak is valóság-hűségét erősíti.

Természetesen az arcvonásokat tekintve aligha beszélhetünk mai értelemben vett portréről, de közelebb áll hozzá, mint az időben következő figurális ábrázolás királya Salamon denárán.”

(Gedai I. Román kori éremművészet, részl.)

Szent István pénzeinek gazdasági jelentősége

„A IX–X. század fordulóján a Kárpát medencébe érkezett magyarság gazdasági szintje még nem igényelte a pénzgazdálkodást, noha a magyarok ismerték a pénzt, mint értékmérőt, ám ez kifejezetten csak a vagyon tárgya, mutatója volt. A X. század létmeghatározó volt a magyar nép életében: a töretlen és gyors belső társadalmi fejlődés jellemezte. A gazdaság fokozódó többlettermelése lehetővé tette a csírájában már feudális jellegű szolgáltatások megjelenését, ami a kézműiparra és a kereskedelemre is kihatott. Az egyre szervezettebbé váló gazdaságnak központosító politikai struktúra volt a természetes velejárója...

A X. század tehát megteremtette azokat a feltételeket, amelyek biztosították, hogy a magyarság nem jut a többi népvándorlás kori nép sorsára, hanem egy független állam keretében éli tovább életét. István koronázása az ezredfordulón formai betetőzése volt az addigi lényegi változásoknak, s mint király új, magasabb fokon folytathatta az államszervezői tevékenységet. Ez az új, magasabb fok igényelte a pénzverést is. István nem azért veretett pénzt, mert szuverén uralkodói felségjogához tartozott, hanem mert ugyanazok a társadalmi és gazdasági fejlődési folyamatok szintje követelte, amely folyamatok létrehozták magát a feudális államot és végső soron István koronázásához vezettek. De ez nem jelenti István és apja, Géza fejedelem személyes szerepének csökkentését, sőt éppen ez teszi történelmünk legnagyobb államférfiaivá, mert a kül- és belpolitikai helyzetet, a történelmi folyamatokat felismerték, és egyéni képességeikkel, uralkodói zsenialitásukkal elősegítették, befejezték azt, aminek eredménye lett a magyar királyság.

A vázolt utat igazolja a pénztörténet is. IX. századi arab utazók a magyarok vagyontárgyai között pénzt is szerepeltetnek. A hely és kapcsolatok ismeretében ez a pénz arab dirhem vagy inkább bizánci arany lehetett. De nem több mint vagyon, kereskedelmük cserekereskedelem volt: rabszolgát adtak a bizánci kereskedőknek drága textilért, luxuscikkéért. Az új haza új kapcsolatokat is hozott a régiek megtartása mellett. A X. századi éremanyag egyik összetevője az arab dirhem. Kérdés, hogy ez mennyiben tekinthető újnak, hiszen a IX. századi magyarság leletanyagát nem ismerjük annyira, hogy erre válaszoljunk. Az arab utazók jelenléte ugyanis erre nem utal. X. századi eredetűek viszont a nyugat-európai denárok; azoknak a hadjáratoknak emlékei, amelyeket „kalandozás”-oknak szoktunk nevezni. Mind az arab dirhemek, mind a nyugat-európai – itáliai, francia és német kibocsátású – denárok szinte kivétel nélkül átfúrt állapotban kerülnek elő, régészeti megfigyelések szerint övre vagy lószerszámra erősítetten használták. Szerepük tehát demonetizált volt. Nem tekinthető a pénzforgalom tárgyának a bizánci arany sem. Előfordulása arról tanúskodik, hogy a teauráció eszköze volt, bár itt is megfigyelhető a demonetizálásnak egy szokatlan esete, amikor bizánci solidusokból kivágott Krisztus-fejek kerülnek elő a leletekben. Igaz, mindössze két leletből ismeretes Magyarországról – a tokaji és a nagyharsányi lelet –, s mindkettő későbbi, bár a solidusok a X. század második feléből származnak. Egy párhuzamát – ugyanebből a korból – a csehországi Libicéből ismerjük. A kivágásnak nem tudjuk okát, talán vallási háttere van. A bizánci pénzeknek azonban volt gazdaságtörténeti hátterük is. Ibrahim ibn Jákub 965-ben azt jegyezte fel, hogy a magyarok Prágába mentek „forgalmi mithkál”-kal. A „forgalmi mithkál” a bizánci arannyal azonosítható, tehát kereskedelmet jelez, azaz kereskedelemmel összefüggésben említik. A bizánci aranynak ez a kereskedelmi szerepe azonban természetesen nem jelent pénzforgalmat, inkább árucikk volt, de nem abban a közgazdasági értelemben, amely szerint a pénz különleges áru. A bizánci arany cserfordulói szerepére István király törvényeiből is visszakövetkeztethetünk: a büntetések egy részét bizánci aranyban (penza auri) írja elő. Azonos értékű volt egy tinóval vagy 30 denárral. A három, egymással azonos értékű összeg a változó kort jelzi: még él a régi tinópénz, a magyarok „terménypénz”-e, él a bizánci arany használata: teauráltak, büntetést fizettek vagy éppen kereskedtek vele. Ugyanakkor már él a denár használata. A bizánci aranypénzt még Szent László törvényei is említik, szerepe tehát kimutathatóan rendkívül jelentős a X–XI. században, de okkal és joggal tételezzük fel, hogy ez a szerep már a IX. századra is jellemző. A bizánci arany birtoklása azonban csak igen szűk körre terjedhetett ki, mert még a XII. században is akkora érték volt, hogy főúri végrendelet tételeként szerepelt. Ez szinte ellentmondani látszik István törvényei realitásának, hiszen a néphez – akiknek talán leginkább készült a törvény – aligha juthatott bizánci arany.

Ez volt az a kor, amelyben a magyar pénznek még kellett születnie. A magyar királyi udvar három lehetőség közül választhatott, három példa alapján: bizánci arany, arab dirhem és nyugat-európai denár. A választás eredményét tudjuk, indokaira azonban csak következtetni lehet. A következtetés ismét egy helyes helyzet-

felismerést és gazdasági igényt mutat. A bizánci arany szinte valamennyi népvándorlás kori népnél szerepet játszott. Más népek azonban – pl. az avarok – ezt az aranypénzt utánozták. Gazdaságuk ugyan nem igényelte, csupán a teauráció eszközállományából hiányzott. A magyar gazdaság a X–XI. század fordulóján viszont pénzt igényelt, ám igényének a bizánci arany túl nagy érték volt, azaz nem felelt meg neki. Az igényhez viszonyítva nagyobb érték volt a dirhem is. Így került sorra az a nyugat-európai denár, amely mint pénz, mint értékmérő éppen a legcsekélyebb szerepet játszotta eddig. Persze a választásban lehetetlen fel nem tételezni Regensburg befolyását is. Ám István valamennyi intézkedésében csupán ott érvényesülhetett idegen befolyás, ahol azt a magyar érdekek kifejezetten kívánták, így a pénzverésben is. A magyar gazdaság szintjének az európai denárrendszer felelt meg, s így került sor valószínűleg István koronázását közvetlenül követően az első magyar pénz kiverésére. Nemcsak az éremkép (karoling templom), a felirat (REGIA CIVITAS), hanem a súlya (1,24 g) is István sógorának, Henriknek pénzeit követi. Ez gyakorlatilag a pénzláb, pénzrendszer átvételét jelenti. Talán az éremkép mutatja legvilágosabban, esetleg szimbólumként is felfoghatjuk, hogy István királyságában a nyugati példák átvétele nem jelentett szolgálai utánzást. A regensburgi pénzek egyszerű háromszög alakú oromzatos karoling temploma a magyar pénzen a X. századi ötvösművészetünk hagyományainak megfelelően alakult művészi alkotássá, a palmetta motívumok hatása ismerhető fel rajta; bár olyan vélemény is elhangzott, hogy konkrét templomot (a székesfehérvári Géza-kori temetkezési kápolna) ábrázol. Kifejezetten szép megjelenését értékes belső tartalom kísérte, 940 ezrelékes ezüstműből készült.

Annak a kornak a kereskedelme, amelyben a magyar királyság megszületett, elsősorban külkereskedelem volt. A gazdasági egységek önállóak voltak, a feudális szolgáltatások valamennyi termékre kiterjedtek, így a belső pénzforgalmat igénylő kereskedelem az ezredfordulón igen gyenge lehetett. A külkereskedelemnek azonban hagyományai voltak. Szórványos adataink erre utalnak: a IX. században a bizánci Karkhban, 965-ben Prágában, az orosz őskronika Perejaszlavechen említenek magyar kereskedőket. Lényeges lehetett a magyar–viking kereskedelmi kapcsolat, s ez a X. század második felében lendülhetett fel a magyarországi leletekben előkerülő viking eredetű fegyverek – kardok, fokosok – tanúsága szerint. Ám ezekben a kapcsolatokban a pénz még aligha játszhatott szerepet, ha csak elvéve nem a bizánci arany. Cserekereskedelem volt, s exportcikkünk főleg a hadjáratokban szerzett rabszolga, kisebb mértékben a prém és élőállat, de számolhatunk némi ezüstexporttal is. Ugyanis amint megjelent az első magyar ezüstpénz, szinte azonnal előfordul a viking telepeken. István király pénze tehát azonnal a kereskedelem tárgyává vált, igaz, inkább a külkereskedelemé.

Istvánnak három pénztípusa volt: az első kettőnek azonos a pénzlába, a harmadik ettől alacsonyabb. Átlagsúlyuk 1,24 g, míg a harmadik típusé 0,8 g. Az első, karoling templomot és zászlós lándzsát ábrázoló típus 1968-ig csupán külföldi, észak-európai leletből volt ismert. 1968-ban a nagyharsányi leletből 40 darab került elő, majd a rácalmási temetőből került elő 1 példány. A második, ezzel azonos át-

lagsúlyú, keresztet ábrázoló típus a mai napig nem került elő magyarországi leletből. A harmadik típus a másodikkal azonos éremképű, de jóval alacsonyabb súlyú, viszont teljesen általános mind a hazai, mind a külföldi – főként a skandináviai és lengyel – leletekben. A jelenség tisztán és egyértelműen mutatja a magyar gazdaság, ezen belül a kereskedelem és pénzforgalom útját. Az első magyar pénz megjelenésekor létezett egy folyamatos külkereskedelmi kapcsolatrendszer, amelynek egyik fő összetevője a magyar–viking összeköttetés. Másik fontos a bizánci volt, s talán létezett egy kijevi is, de feltételesen számolhatunk még egy tapogatózó nyugati iránnyal is. A magyar–viking kapcsolatba lépett be a magyar pénz, s talán okkal tételezzük fel, hogy a veretlen ezüst exportját váltotta fel megnövekedett szereppel. Ugyanis külkereskedelmünknek szerkezetváltásra volt szüksége, hiszen a nyugati hadjáratok befejeztével megszűnt a rabszolga utánpótlás, s az állatexportot is korlátozni kellett. A pénzek tanúsága szerint ez a kereskedelem Szent István korában volt a legerősebb, s László uralkodásáig fokozatosan csökkent; László pénzei már csak szórványosan találhatóak. Persze nincsenek numizmatikai bizonyítékaink az István pénzverését megelőző időből. Óvakodnunk kell ugyanakkor a kereskedelem túlértékelésétől. Viking oldalról tekintve a magyar pénzek aránya a német és angol denárok, valamint az arab dirhemek mellett igen csekély. Az előkerült leleteknek csak igen kis százaléka tartalmaz magyar pénzt (még akkor is, ha ezeknek a leleteknek száma megközelíti a százat), s egy-egy leleten belül a néha több ezer példány között csupán egy-két magyar denár fordul elő. A magyar pénzek azonban odakerültek, s szerepük jelentőségét növeli, hogy utánozták is őket. A magyar pénzverés szempontjából igen lényeges, hogy már az első típusnak is van utánverete, tehát ismert kellett legyen. Jóval nagyobb szerepük lehetett, mint a néhány eddigi lelet alapján feltételezzük.

Míg a magyar–viking kapcsolatokban Szent István denárai lényeges szerepet játszottak, addig a magyar–bizánci kapcsolatból teljesen hiányoznak. Ennek elsődleges oka valószínűleg Bizánc és a vikingek különbségében keresendő. Bizánc fejlett pénzgazdálkodással, differenciált pénzveréssel rendelkezett, amelynek foka meghaladta Európáét. Ugyanakkor a vikingeknek nem volt önálló pénzverésük. A magyar pénz tehát versenyképes volt a vikingeknél, de aligha lehetett az Bizáncban. Ez azt is jelentheti, hogy a magyar–bizánci kereskedelmi kapcsolatokban az ezüst aligha játszhatott szerepet. Magyar ezüstpénz nem került Bizáncba, és Bizáncból is csak aranypénz (majd a XII. században bronzpénz) jött, ezüst nem.

A feltételezhető kijevi kapcsolatoknak nincs numizmatikai bizonyítéka és nem fordulnak elő magyar pénzek nyugaton sem. (Hacsak a X. századi arab dirhemek nem Kijev felől jöttek.) A bajor–magyar politikai kapcsolatból csak a regensburgi denár mintaadása jutott a numizmatikának. Ebből a szempontból egyedülálló a nagyharsányi lelet, ahol a magyar pénzek mellett regensburgi és augsburgi denárok is voltak.

Míg Szent István pénzeinek első két típusa – ha nem is kizárólagosan – elsősorban a külkereskedelemben játszott szerepet, a harmadik típus valószínűleg tárgya volt a valószínű belső pénzforgalomnak. A harmadik típus megjelenését 1015–1020 közötti időre tehetjük, mintegy két évtizedre volt tehát szükség a pénz belső

0 közötti időre tehetjük, mintegy két évtizedre volt tehát szükség a pénz belső elterjedéséhez. Bizonyára a belső feltételek kívánták a pénzlábszökkentést is; talán az első típusok túl értékesek voltak, a belső forgalom számára. Mindenesetre tény a radikális súlycsökkentés, és tény ennek a csökkentett súlyú típusnak általánossá válása. Ennek közvetlen okát Györffy György a pénzben fizetendő egyenes adó bevezetésében látta. Feltételezését azzal a módosítással kell elfogadnunk, hogy fizetési kötelezettséget csak akkor lehet előírni, ha annak reális alapja van, azaz a fizetésre kötelezett rendelkezik elegendő pénzzel. Ez pedig csak akkor lehetséges, ha a gazdasági szint kifejlesztette a pénzgazdálkodást, a belkereskedelem – legalábbis részben – pénzforgalom segítségével bonyolódik le. Ilyen pénzforgalom mellett írható elő csupán a pénzben fizetendő adó...”

(Gedai I. tanulmányából. Szt. István és kora. Bp., 1988. 103–107.)

10–11. századi kereskedelmünk a régészeti leletek tükrében

„A 10. században a Kárpát-medencében és környezetében éppen a honfoglaló magyarok megjelenése miatt átrendeződött a kereskedelem: megváltoztak útvonalai, megváltozott a szerkezete, új érdekcsoportok jelentek meg, új árucikkek tűntek fel, és új igények merültek fel. A változás, mint látni fogjuk, az előző századok kereskedelmi viszonyaihoz képest egyértelműen pozitív. A kelet-nyugati szárazföldi kereskedelem legjelentősebb útvonala a Mainz–Kijev útvonal volt, melynek közbeeső állomásai közül kiemelkedett Regensburg, Prága, Krakkó és Przemysl. Természetesen mindkét irányban tovább vezettek az utak. Mainzból az Ibériai félszigetre, a Cordobai kalifátusig, Kijevtől pedig volgai Bulgáriába és a kazárokhoz. A Kijev–Mainz közötti útszakasz főbb állomásain jelentős zsidó kereskedő kolóniák alakultak ki. Gyakorlatilag ők működtették azt a nagy útvonalat, amely körbefogta a Földközi-tenger medencéjét. E nagy körkereskedelemnek Radanijja volt a neve, az ezt működtető zsidó nagykereskedőket radanitáknak nevezték.

A legfontosabb árucikk, amely ezen az úton gazdát cserélt, a rabszolga volt. Nemesak a termelésben volt szükség rabszolgára, hanem ezen az úton töltötték fel az egyiptomi harci csapatokat, az arab világ háremeit. S bár a keresztény egyház elvben ellene volt a rabszolgák adásvételének, a pogányok, többnyire szlávok rabszolgaságát nem tilalmazta. Sőt elnézte a keresztények rabságba adását is, főként ha ez a keresztény uralkodónak jelentős hasznot hozott. Jelentős volt az út viasz- és prém-kereskedelme is.

A honfoglaló magyarok hamarosan bekapcsolódtak e nagy útvonal kereskedelmébe. A prágai vásáron 965-ben részt vevő magyarországi zsidó, muzulmán és türk kereskedőkről Ibrahim ibn Jakub jegyezte fel, hogy hód- és más prémekért, lisztért cserébe rabszolgákat és más árut vittek haza. Szintén ibn Jakub említi, hogy

a prágai vásáron krakkói kereskedők is megjelennek, ezek rusok és kazárok. Krakó környékén a Kárpát-medencei eredetű tárgyak gyakrabban fordulnak elő. A közeli Iglomíában egy településen honfoglaló magyar típusú szíjvéget is találtak.

Még fontosabb adatok állnak rendelkezésünkre Przemyszlről. E város zsidó kolóniájáról az 1020-1040 közötti évekből tudunk. Korábbi gazdasági súlyát jelzi, hogy 1849-ben itt került elő az egyik leggazdagabb 10. századi dirhemlelet (kb. 700 db.). A przemysli várat a Nestor krónika is említi, azzal kapcsolatban, hogy 981-ben Volodimir kijevi fejedelem megtámadta a várost. Przemyslben 1976-ban egy kisebb magyar temetőt találtak. Az ásató A. Koperskinak 16 sírt, majdnem az egész temetőt sikerült feltárnia a házak közötti szabad térségben. A honfoglalók első nemzedékére jellemző edények és más tárgyak mellett a későbbi sírokban S végű hajkarikát is találtak. Ez az egyszerű köznépi ékszer már a késő avar temetőkben is feltűnik, s a magyarok itt, a Kárpát-medencében ismerkednek meg vele, majd veszik át divatját. Az átvétel pontos idejét nem ismerjük, de egy szlovákiai temetőben (Csekej 357. sír) Burgundiai Raoul (923-36) pénzével együtt került elő. Ezek szerint már a 10. század első harmada végétől számolhatunk elterjedésével. Lengyelországba bizonyítottan Magyarországról került el az S végű hajkarika, s mint látjuk, talán éppen magyarok révén. Az a közösség, amely Przemyslben megtelepedett, lett légyen az a honfoglalók Etelközből odamenekült csoportja, vagy már Magyarországról oda települt kolónia, kapcsolatban maradt a Kárpát-medencén belüli magyarokkal. Így mindenképpen részese volt a déli területekkel folytatott kereskedelemnek, esetleg éppen ennek biztosítására jött létre.

Kijevvel a 9. századtól bizonyíthatóan erőteljesek voltak a magyarok kapcsolatai. Erről tanúskodik Kijevben az Ugor hegy és a 12. században említett magyar kapu elnevezés, a Kijev környékéről való magyar ízlésű régészeti leletek (a kijevi lizedes templom alatt levő korábbi temető híres sírlelete, a Podolban levő ötvös-műhely öntőmintája stb.). A 10. század közepére még egy nagy vásárhely alakul ki a Duna-torkolat déli oldalán, Perejasztavecban. Valószínűleg a Bizáncban működő orosz kereskedők lakhatási korlátozása váltotta ki e korábban jelentéktelen hely felvirágzását, ahová 969-ben Jaroszláv kijevi fejedelem is át akarta székhelyét tenni. Indokai szerint a görögök aranya, szövetei, borai, gyümölcsei, a magyarok és csehek lovai és ezüstje mind oda áramlik. Az oroszok pedig oda szállították a prémekeket, viaszt és mézet, meg a rabszolgát.

Regensburg kereskedelmének súlypontja már a 10. század elejétől kelet felé esik. Szinte monopóliumhelyzetben vannak Ausztriában, sőt a magyarokkal is normalizálódik a helyzet. A 11. század közepétől a mainzi és regensburgi zsidó kolóniákkal való közvetlen kereskedelmi kapcsolatokról szerezhetünk tudomást a forrásokból.

Arról azonban az írott források nem emlékeznek meg, hogy a Kárpát-medencében melyek voltak a kereskedelem főbb útjai, amelyek a politikai viszonyok rendeződésével vagy csak állandósulásával a nagy, nemzetközi útvonalakhoz csatlakoztak, esetleg maguk is nemzetközi úttá váltak. Még nehezebb képet alkotnunk arról, hogy melyek voltak azok a főbb belső útvonalak, melyeken a hazai for-

galom és kereskedelem lebonyolódott. Néha a 11. századi vagy későbbi források (Anonymus) segítenek eligazodni a többféleképpen is értelmezhető régészeti adatok között, néha csak megerősítik egymást a két forráscsoport adatai. Esetenként pedig csak a régészeti leletekből és lelőhelyeik fekvéséből nyerünk adatokat az útvonalak megrajzolásához.

A régészeti leletekből következtetve a legnagyobb kereskedelmünk Bizánc és a Balkán felé irányult. Onnan kaptuk a legtöbb árut is. Fő útvonalnak menten a Duna vonalát gondolnánk, de ennek a 10. században alig van nyoma. Ugyanakkor a Tisza mente, annak is jobb partja teljes hosszában bizánci és déli eredetű tárgyak sorát ismerjük a sírletelekből (1-2, kép). A Tisza mentéről került elő a legtöbb bizánci csat (Tiszaeszlar-Bashalom, Tiszajenő, Tiszabura, Mindszent), s még két példány a Tiszántúlról (Gyula, Kétpó). A másik fontos tárgytypust a filigrán díszes, széles pántú fejesgyűrűk alkotják. Ezekből öt nagyon szép, arany példányt ismerünk. Ezekből három a Tisza tágabban értelmezett környékéről való (Bodrogvécs, egy ismeretlen lelőhelyű Szabolcs megyei lelet, Gátér). A talán legszebb darab, amely a Szalay-gyűjteményből került a Nemzeti Múzeumba, Magyaróvár táján került elő. Az ötödik gyűrű lelőhelye a Sopron megyei Szakony. E gyűrű típus ezüst változatai közül a tiszai úthoz is kapcsolódik néhány (Nagykövesd, Szabolcs, Hajdúdorog, Hajdúsámson, Deszk, Kiszombor, Hódegyháza). A leletek harmadik nagy csoportját a fülbevalók képezik. A rendkívül sokféle fülbevaló közül a tiszai út mentén került elő a nagyteremiai, majd délebbre a versecváti elektron fülbevaló, Tápé-Malajdokról és Szeged-Óthalomról egy-egy különleges ezüst példány. Karpereceink, amelyek anyaga egyszerű bronz, zömmel szintén ezen az úton jutottak el hozzánk (Baks, Szarvas, Mokrin, Nosa, ez utóbbi kettő már a Vajdaságban van). Az egyetlen honfoglalás kori bizánci díszedényünk, egy mázas amfóra, a Zagyva forrása felett, Sóshartyánban került elő. Valószínűleg ezt is a tiszai úton szállították.

A felsorolt tárgyak nagyobb része a 10. század első feléből származik, jó néhány egyenesen a honfoglalók első nemzedékéhez kapcsolható (a fülbevalók zöme, csatok, a Szabolcs megyei gyűrű és bodrogvécsi párja, a sóshartyáni amfóra), más részük viszont 11. századi sírokból való (baksi karperec, gátéri aranygyűrű, és öntött változata Deszkről Szent István pénzével keltezett sírból). 11. századiak azok a halántéket díszítő karikák is, amelyekre vékony bronz huzalból huroksort tekercseltek. Ilyenek kerültek elő Szomotoron (K-Szlovákia), Hajdúdorogon, ilyen díszítés van a baksi karperecen is. Mindez arra mutat, hogy a tiszai útvonal a 11. században is fontos volt.

Az útvonal rögzülését több tényező segítette elő. Elsősorban a Bizánccal békés évtizedek; melyeket 934-ben, majd 943-ban és 948-ban volt szükséges a bizánci kormánynak önkéntes adófizetéssel biztosítani. A következő öt éves béke lejárat után a gyula megjelenésével tartóssá vált a szövetség a magyarok és Bizánc között a Tisza völgyében.

A Felső-Tisza nagy kanyarulata alatt, Kisvárdától délre volt Árpád unokájának Tass hercegnek a vására. Ez a vásár mindkét irányban ellenőrizhette a kereskedelmet, bár idegen eredetű régészeti leletek sűrűsödése nem jelzi fontosságát. Ezen a

vidéken találjuk a leggazdagabb és legszebb honfoglalás kori emlékeket. A sírokban gyakori a fegyver (szablya, íj, nyíl, tegez, fokos), a felszerelés pedig feltűnően gazdag (aranyozott ezüst veretek lucatjával díszített övek, íjtartó tegezec, arany és ezüst szerelések szablyák, aranyozott ezüst rozettákkal díszített lószerszámok, ezüst lemezekkel díszített nyergek stb.) A felső-tiszai fegyveres népesség gyakori résztvevője volt a kalandozásoknak, amit a sírjaikban lelt bizánci, arab és nyugati pénzek is jeleznek (esetenként mint a lószerszám díszei). Viszont gazdagságukhoz képest kevés az „import” tárgy a sírokban. A meglevőket néha rendeltetésellenesen használták fel, pl. Bezdédén a fülbevalók csüngőit díszgombként, Karoson egy csonka fülbevalót ruhába tűzve, mindkét esetben férfisírban. Nagyon valószínű, hogy a Felső-Tisza vidéki, katonai szolgálatot teljesítő népesség a zsákmányt nyersanyagként tekintette, és beolvasztva saját ízlésének megfelelő ékszereket készített belőle. A feleslegnek nincs régészeti nyoma, így leginkább drága bizánci textiliákra cserélődött, ritkábban egy-egy gyűrűre vagy más ékszerre. Kereskedőik izmaeliták és zsidók, türkök és görögök egyaránt lehettek. A magyarok ezüstje, amely a vásárokon árut cserélt, többnyire nyersanyag volt, esetleg félkész termék, pl. ezüst huzalok, amelyből a 10. század leggyakoribb népi ékszere, az S végű hajkarika készült. Mint láttuk, Lengyelország felé már korán megindult forgalma, Prágában pedig éppen a zsidók temetőjében, a Bartolomejska utcában találták meg egyik fontos lelőhelyét.

Az útvonal másik bázisát az úttól K-re eső Gyulán sejtjük, ahol a magyarok második méltósága, a gyula szállása lehetett. Már Győrffy is a Körös–Maros környékére lokalizálta a 955-ben megkeresztelkedett gyula lakhelyét, éppen a bizánci kereszténység Tisza menti tárgyi emlékei és a helynevek (Zombor) alapján, és Bóna I. is a gyula közeli lakhelyével magyarázta néhány gazdag temető jelenlétét a ma romániai oldalon. E tekintetben a máig közöletlen, ill. csak nagyon kis részletében ismert Gyula-téglagyári temető anyaga döntő fontosságú. A nagyrészt elpusztított temetőből mintegy 100 sírt sikerült megmenteni. Ezek számához képest kiemelkedően sok és jó minőségű bizánci import tárgy került elő: finom, granulált fülbevaló (kecel típus), ezüst lemezes fülbevaló csüngővel, belső ívén holdsartós fülbevaló, két féle öntött bogyós díszű fülbevaló, alsó ívén gyöngydróttal vastagított fülbevaló alsó fürtdíszel (párja Vágboriban került elő), omega díszes bronz csat, millefiori gyöngy (ún. mozaikszemes gyöngy), amely azt jelzi, hogy Bizánc felől még a 10. században is beszerezhető volt ez a keresett árucikk. Ezekon kívül fűzfalevél alakú kapcsoló és egy hal alakú csat (fibula) volt az idegen eredetű tárgyak között. Egyetlen temetőnkben se találunk ilyen mennyiségű import tárgyat, kivéve a szlovákiai nagy temetőket, amelyek az egykori szláv-magyar nyelvhatáron találhatóak.

A 10. század utolsó negyedében és a 11. század elején Ajtony is e nagy kereskedelmi út mentén tartotta központját. A Marostól Vidinig terjedő útszakasz fontosságát az utóbbi fél évszázad nagyon gyér kutatása ellenére is szép leletek bizonyítják. Ezek közé tartoznak az egyszerű és a kétoldalas, ereklyetartó mellkeresztek, melyek eddig ismert sorát most a verseci múzeum darabjaival is kiegészíthet-

jük. A tiszai út a Vaskapunál Vidin, Nikopol, Szilisztra érintésével vezetett Perejaszlavceig, ill. fővonala Belgrád után Nis és Szofia felé folytatódott Konstantinápolyig. Észak felé a Bodrog jobb partját követte, majd a Latorca mentén ért el a Vereckei hágóhoz. A leletek alapján ugyan a Tisza folyása mentén is meghúzhatnánk az út vonalát, de a Bodrogköz 18. századi térképei alapján ez nem reális lehetőség. Az akkori útviszonyok mellett a Tisza jobb partján kellett az útnak haladnia Titeltől Tokajig, onnan pedig a Bodrog jobb partján tovább. Az átkelést számos rév biztosította, Tokaj táján a ládi és tiszalúci, lejjebb a dorogmai rév, Csongrádnál a böldi rév, hogy csak az Anonymusnál említett nevezetesebbeket említsük. A tiszai út nagyjából és egészében megegyezett tehát az Anonymus által leírt hódító utak egyikével, nevezetesen Árpád vezér előnyomulásának útvonalával.

A tiszai útból ágazott ki a Maros folyását követő, Erdélybe vezető déli út. A gyulák telepítő tevékenysége ezen az úton kapcsolt be újabb és újabb területeket a művelésbe. Kezdetét a kiszombori és deszki importtárgyak jelzik, majd egyre inkább csak a temetők (tkp. ezek is településeket jeleznek) helyét ismerjük. A nagy, több száz síros közöletlen gyulafehérvári temető bizonyára tartogat néhány meglepetési számunkra.

A bizánci áruk útja Titeltől nemcsak a Tisza mentén követhető, de valamivel halványabban a Dunán felfelé is. Bár a Títel–Újvidék–Újlak közti szakasz jelenleg leletmentes, Valkóvártól Mohácsig több lelőhelyünk is sorjázik egymás mellé. Innen a Balaton déli végéig szinte megszakítatlan a sor. Ez utóbbi leletek azonban nehezen értelmezhetők.

A bizánci ékszerek Szob–Vác körmeyéki csoportosulása bizonyára nem véletlen. Ide csatlakozott kelet felől a mátra–bükkalji út, amely talán Tokajtól Szerencsen át haladt. Főbb állomása Eger volt. A Szob körmeyéki leletcsoportosulást a nyugat felé folytatódó út is magyarázza. Az importtárgyak alapján a Dunától É-ra kellett egy jelentős útnak húzódnia, éspedig nem a part közelében, hanem Párkánytól (kakati rév) ÉNy-i irányban, Udvard–Szered Nagyszombat–Szokolca vonalán. Ez az út megfelelne a későbbi esztergom–holicsi útnak. A Nyitra és a Vág völgyében észak felé vezettek egyre bizonytalanabb nyomok.

Ha most az ellenkező irányból, azaz az ÉNy-ról, Morvaországból, vagy É-ról, Lengyelországból érkező áru (esetünkben újra csak ékszercéleségek) útját vizsgáljuk, szinte azonos eredményt kapunk, mint a délről észak felé irányuló kereskedelem esetében. A Dunakanyarban Vác és Szob között gyakoriak az importáruk (északi eredetű csontfésű Szobon, fonott fémmnyakperec Letkésen), majd a Garam alsó szakaszán két helyen (Bényben morva lemezgomb, Nagysáron Lengyelország felől csontnyelű kés), a Nyitra völgyében öt helyen (Nyitrán morva lemezgomb, Lengyelország felől fonott nyakperec, északi fésű Tardoskedden, fémgöngy Csáporon, Sárfőn és Zsitvabesenyőn), és a Vág völgyében négy temetőben (Ducón morva lemezgomb és fémgöngyök, Galgócon északi nyakperec, Galántán és Vágvecsén szintén morva lemezgombok) találkozunk velük. A következő fontos hely már Pozsony, ill. Dévény (morva lemezgombok). Pozsonnyal szemben, a Duna jobb oldalán, az antik Gergulata helyén, Oroszváron volt olyan település, ahol

importárakra igényt tartottak. Innen Esztergomig a Duna bal partján nincs is adunk, ott is csak egy ezüst gyöngyöről van tudomásunk. Feltehető tehát, hogy a fő kereskedelmi út a 10. században nem a Duna jobb partján húzódó limes út volt, hanem az egykori felvonulási út az északi oldalon, amelyhez Pozsony felé és északra Szered–Holics irányában lehetett a határt elérni. Mintha erre utalna az az 1050-es évekre vonatkozó adat, mely szerint az Oroszországból (Halicsból) érkező regensburgi zsidó kereskedő testvérek átkelve a Dunán érkeztek meg feltehetően Esztergomba. Az esztergomi útmegszakítás nyilván Esztergom különleges jogával kapcsolatos, hogy ti. minden Magyarországon átvitt árut először ott kellett eladásra felkínálni. 1050 körül ugyan ez a jog még nem élt, de ott volt az ország egyházi központja ismert vásárával, melynek lehetőségei csábították oda a zsidó kereskedőket, talán már Géza idejétől. Homályban marad azonban, hogy Tokaj irányából jöttek-e a kereskedők, vagy északról, és az is, hogy Győrnek folytatták-e útjukat hazafelé?

Domanovszky szerint az oroszországi kereskedelem a Szepességen át ment, és a Vág mentén közlekedtek. Régészeti leletekkel ez az útvonal csak a Krakkó környéki magyar leletek gyakoriságával igazolható. Szlovákiai szakasza a 9. században még gyéren lakott, de helyi vezetők temetkezései (Blatnica) és központja (Felsőkubin, Alsókubin) már karoling sarkantyús nagymorva körbe tartozó kultúráról és igazgatásról tanúskodnak. Mivel a későbbi magyar városok is ezeken az alapokon fejlődtek tovább, mind a települések, mind az utak kontinuitását tényként kell elfogadnunk. Más kérdés viszont az oroszországi kereskedők útvonala.

A Morva- és Lengyelország felől érkező ékszerfélések két, jól elválo periódust jeleznek. A korábbi csoportot, a honfoglalást követő időszakot a nagymorva ékszerek (lemezgombok, különböző fülbevalók, stb.) jelentik, a másodikat, amely már 11. század, sőt részben belenyúlik a 12. századba is, a törtezüst leletek köréből származó tárgyak (lemezes és filigrándrót kosarú gyöngyök, fülbevalók). A nagymorva ékszerek, köztük a legnagyobb számban előforduló lemezes gombok elterjedési területe alig lépi át az egykori fejedelemség határait, s csupán négy gomb került el messzebbre, a Dunától délre (Oroszvár, Heves, Debrecen környéke, és a Szabadka közelében levő Tetőhegyes). Ez a szűk elterjedés óvatosságra int a nagymorva ékszerek kereskedelméről vallott morva elképzelésekkel szemben, amelyek még az Al-Duna mentén is nagymorva eredetű tárgyakat vélnek felfedezni. A fémgyöngyök későbbi csoportja országos elterjedésű, a Tiszántúlt leszámítva nagyjából egyenletesnek is mondható. Segítségükkel rajzolódik ki élesebben a Vác/Buda–Eger–Tokaj útvonal. Az Erdély keleti csücskéből származó királyföldi lelet néhány más Zabolán előkerült ékszerrel együtt pedig a havasalföldi útvonalat bizonyítja, melynek mentén alakult ki Brassó. Hasonlóképpen útvonalat jelez a darufalvi kincs is, de ez már az ország nyugati szélén.

A keletről érkező kereskedelmi áru magában foglalja a kijevi Oroszország termékeit és a viking készítményeket. Az orosz eredetű tárgyak is két réteget képviselnek. Az egyik réteget azok az ékszerek jelzik, melyeket a magyarság levédiai vagy etelközi tartózkodása idején vett át környezetétől, a másik rétegbe azok tar-

toznak, amelyeket már főleg a Kárpát-medencében vásárolt. Ez utóbbiak számban legjelentősebb csoportját a törtezüst kincsek kijev–volhíniai köréből származó, ún. szőlőfürtös fülbevalók alkotják. A variánsok száma jelentős, gyakran nem is nagyon emlékeztetnek a fülbevaló díszei a szőlőfürtre. Nem teljesen öntöttek, hanem öntött elemekből vannak összeforrasztva. Így átmenetet képeznek a finom bizánci ötvösáru és a gyenge öntött utánzatok között. Anyaguk ezüst vagy elektron. A Kárpát-medencében 25 ismert lelőhelyük van, ezekhez kapcsolódnak a száz évvel később is előforduló al-dunai változatok. A legkorábbi magyar sírlelet, melyben előfordulnak, a przemysli magyar temető 2. számú sírja. Itt még a 10. század első felére jellemző kaftánveretekkel fordulnak elő. Beáramlásuk útvonala a Tisza mente: Ungvár, Nagykövesd a Bodrogeközben, Döge, Szabolcs, Tokaj, aztán nagy ugrással Csongrád, Szentes, Törökkanizsa, Bocsár (jó minőségű öntvény), és Batajnica a Duna és Száva összefolyásánál. Míg tehát a bizánci áruk útvonala a Tisza mentén felfelé haladt, Oroszországból ellenkező irányú forgalom bizonyítható.

A keleti áruknak szintén Vác és Szob környékén találjuk egyik góciát. Ha közbeeső útjelző leletünk nincs is, a 11. századi lengyel kosaras függők korábbiakban tárgyalt néhány lelőhelye egyértelműen vall egy Vác–Tokaj közti útról. Tokaj környékén vagy éppen Tokajban rejtették el feltehetően a 10. század 60-as éveiben az ún. Tokaji kincset. Ennek legjelentősebb részét az a 14 fülbevaló képezi, amely a tárgyalt típusba tartozik. A tulajdonképpeni tokaji kincshez aztán az eladó ékszer és régiségkereskedő az „értékét” növelendő, még honfoglalás kori sírleleteket és 12–13. századi balkáni fülbevalókat (talán egy önálló másik kincset) is hozzátett, nem beszélve bizonyos őskori és római kori tárgyakról, s néhány bizánci pénzről, amelyek talán együtt kerültek elő a fülbevalókkal.

A skandináv–viking eredetű tárgyak zöme szintén a keleti kereskedelemmel került Magyarországra. Jellemző, hogy az orosz és skandináv viking eredetű ékszerek elterjedési területe és közvetlen származási helye egybeesik. Jelenleg sem az átvett tárgytipusok száma, sem lelőhelyeiké nem sok. A leggyakoribb ékszer a spirálisan összezsavart fejű gyűrű és ennek méretben megnövelt változata, a hasonló szerkezetű karperecek. Ez a típus nem sokkal a honfoglalás után kerülhetett a magyarsághoz. Teljesen szórt az elterjedésük (karperecek: Vác, Szarvas, Székesfehérvár, gyűrűk: Komáromszentpéter, Maroskarna, Vukovár). Eredetükre és időrendjükre jó támpontot ad a spiljovkai kincslelet, amelyben honfoglaláskori típusú övveretek (szcredi csat mintája) és négy ezüst karperec mellett VII. Konstantinos Porphyrogennetos és Romanos (948–59) solidusa mellett egy 966/67-es veretű dirhem volt. Ezen kívül a gotlandi 10. századi kincsleletekben arany változataik a jellemzőek.

Honfoglalás előtti, levédiái átvétel lehet egy különleges fülbevaló, amely nálunk Szentest-Nagyhegyen és Jánosszálláson fordult eddig csak elő. Oroszországban viszont a Szmolenszk melletti varég centrumból, Gnezdovából és más helyekről is ismert.

Oroszországi eredetűek a zsenneyi arany, ill. elektron karperecek. Gotlandi ronkon darabjaik alapján a 11. századra keltezhetők. Ezüst változatuk a jászfényszarui

honfoglaló sírokból került elő. A niellóval díszített honfoglalás kori fémtárgyaink is keleti normann készítménynek látszanak. Ezek közé tartozik egy ismeretlen lelőhelyű veret, a bezdédi tarsoly csatja, egy niellős díszű baltácska Szabolcsveresmartról, és egy líra alakú csat ugyaninnen. Valószínűleg e körhöz tartozik a bene-pusztai állatalakos szíjvég.

Beregszászon került elő egy áttört, kerek arany nyakláncdíz. E kiváló ötvösművet még Lehoczky Tivadar gyűjtötte. A csüngöcske akár késő antik is lehetne, hiszen a bizánci nyakláncok kapcsoló részein gyakran találkozunk ilyen zárótaggal. Ez a motívum azonban csüngőként a skandináv leletekben tűnik fel. A beregszászi csüngővel azonos rendeltetésű, kerek lemezes csüngő került elő Szabolcsveresmarton. Az eredetileg bizánci tárgytypus Oroszországban is meghonosodott. A mi példányunk már onnan való.

Viking importnak tekinthető a három Kárpát-medencei kardhüvelyvég, az ún. koptató: Dombrád, Beszterec, Gyulafehérvár. Északi szalagfonat díszíti a veszkiényi zablapálcát, a prágai Szent István-kard ellenzőjét, a Vác-esörögi kard markolatgombját és ellenzőjét.

Egy-egy keleti vagy skandináv eredetű, jelenleg hazai párhuzam nélküli tárgyat még felsorolhatnánk, de ezek nem változtatják meg az összképet: keleti eredetű ékszerünk és fegyverünk fő elterjedési területe a Felső-Tisza vidéke, a Tisza mente és a Tisza mellékfolyóinak vonala. Velük újabb bizonyítékát kaptuk a tiszai útnak, amely egy Tokaj–Eger–Vác közötti útvonallal csatlakozott a Duna feletti úthoz.

Van még három fontos import tárgytypus 10–11. századi leletek között, amely viszonylag nagy számban fordul elő a sírleletekben. Ezek a félhold alakú csüngők, melyeknek 35 évvel ezelőtti gyűjtése még talán Magyarországon is megkétszerezhető, a líra alakú csatok, melyeknek egyik variánsa 10. század végi importként jelentkezik, és a fonott gyűrűk, amelyek szintén a 11. században terjednek el. Zömmel ÉK-ról, ill. É-ről jövő kereskedelmi árut képviselnek. Ezek térképezését azonban a teljes anyag közlésének kellene megelőzni, és az egyes variánsokat külön-külön kellene térképezni, mert együttes térképezésük félrevezető is lehet. A félhold alakú csüngők egyik típusa pl. az, amelyiknek alsó része állatfejben vagy növényi indában végződik. nálunk inkább a 9. század végére, 10. század elejére keltezhető, és inkább déli eredetűnek látszik (Csekej, Ipolyszakállós, Nyitra-Lupka, Szabolcs). Nagy részük, főleg a zezug díszűek, oroszországi készítmények, de a carnuntumi és a lengyelországi öntőminták alapján több helyen is készülhettek. A líra alakú csatok közül a niello díszes vagy azt utánzó variánsok tartoznak a 10. század végi oroszországi-baltikumi import közé. Ami a fonott gyűrűket illeti, még rosszabb a helyzet. Eddig típusaikat sem különítették el, lelőhelyeik sincsenek összegyűjtve. Csupán az észak-magyarországi lelőhelyek sejtetik, hogy a 11–13. században sokféle változatuk volt divatban, s ezek észak felől (pl. Ószéplak Krasno, Ducó) kerültek egyre kisebb számban a délebbi vidékekre.

A nyugati eredetű tárgyak magyarországi forgalma az eddigiektől eltérő képet mutat. A legmeglepőbb, hogy 10. századi importtárgyak csupán a kétélű kardok és bizonyos kengyelek. Elterjedésükre a honfoglalók második nemzedékétől számít-

hatunk, amikor a bevált keleti haditechnika mellett megnyilvánulnak az új harcászati előnyei is. A kardok elterjedését Kovács L. térképezte. Eredményeit kissé egyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy fő elterjedési területük a Felső-Tisza vidéke (20 kard), utána a Kisalföld északi fele következik (13 kard), a Dunakanyar és Pest (10 kard) után Székesfehérvár környéke (7 db) követi sorban, s a Körös–Maros vidéke zárja a rangsort (12 kard).

Nem mutat lényeges eltérést a nyugati eredetű, karoling-normann típusú kengyelek elterjedése sem: hat lelőhely a Felső-Tisza vidékére esik, négy a Kisalföld északi felére, Győr környékére kettő (Öttevény, Koroncó) és elszórtan további hat lelőhely (Székesfehérvár környéke, Esztergom, Tizsasüly, Ártánd, Krajnikfalva, Nagytarcsa).

A fegyverek elterjedése a Morvaország felőli útvonalat sejteti, ami részben igaz is lehet. A fő beszerzési útvonal azonban a közvetlen nyugati kapuk egyike mentén lehetett. A kardok elterjedése a fegyveres középérték szállásait jelzi és a nem kereskedelmi utakat.

A nagyobb számban előforduló nyugati importékszerek csak a 11. századtól figyelhetők meg. Ezek közé tartoznak a karantán-szlovén vidékről származó gombos végű karikák, a lemezes vagy zománcos félhold alakú fülbevalók, korongfibulák (csatok), és a 11. század utolsó negyedében fellépő „rovásírásos” gyűrűk. Ezek, mind típusukat, mind számukat tekintve jelentéktelenek, és nyilvánvalóan nem tükrözik a valódi helyzetet. Az idegen eredetű tárgyak inkább kiegészítő jellegűek a már gyanított vagy ismert útvonalak konkretizálásához. Talán most rajzolódik ki hihetőbben a Budáról Fehérváron, Veszprémen, Karakón és Vasváron át Zalába és tovább Itáliába vezető út. A Pécs körüli leletsűrűsödés nemcsak azt jelzi, hogy a Baranya megyei leletek hozzáférhetőek a kutatás számára, hanem azt is, hogy a 11. században már a Duna menti út is nagy forgalmat bonyolított le. A Csepeltől Tolnáig terjedő üres szakasz főképp a kutatottság és anyagközlés hiányát jelzi. Feltűnő a Duna jobb partjának Moson és Esztergom közötti leletmentessége is. A 10. században ennek az útnak még nem lehetett túl nagy jelentősége, legalábbis a Győr–Moson közötti szakasznak. Mégis ennek a szakasznak van két fontos régészeti bizonyítéka. Az egyik az öttevényi honfoglaláskori sír, amelyben nyugati típusú kengyel volt, a másik Öttevény neve. Mint Tóth Endre bebizonyította, az öttevények az elszántott római kori, kavicsatározású utak. Ilyen útról kapta Öttevény falu is a nevét. Az útnak éppen fontosabb szakaszát Esztergom és Győr jelentősége feltételezi.

A 11. századi leletek alapján a Tiszántúl egyik fontos útja is kirajzolódik. Ez a (Kolozsvár)–Dés–Szalacs–(Szoboszló)–Nádudvar–Szolnok között húzódó sóút. A másik jelentős út a Pest–Kecskemét–Szeged közötti út, amelynek vonalát gyengén, de mégis sejtetik a különböző területekről érkező idegen áruk. Ezekhez a belföldi utakhoz számos másik is kapcsolódott, melyekhez egy-egy lelőhelyünk esetleg kapcsolódik is. Konkrét útvonalak megszerkesztése azonban több adat alapján is kockázatos, nem hogy egy ponthoz (lelőhelyhez) keresünk utat. A belföldi utak között számos neves is volt, pl. az ún. káliz út. Ennek régészeti leletek nem rajzolják

ki nyomvonalát. Ezért kockázatos a Felső-Tisza vidékének bizonytalan helyen levő ötvösműhelyét sugárirányban összekötni azokkal a területekkel, ahol e műhely termékei előkerülnek. Az eddigi kutatások szerint ugyanis övvereteink mindegyik változata előfordul a Felső-Tisza vidékén, és ezen kívül még másfelé is, de más ilyen centrum jelenteg nem igazolható. Ez azt bizonyítja, hogy e veretek (vagy maguk az övek) kereskedelmi árucikkek voltak abban az értelemben, hogy egy műhely ellátta a szükségleteket. További kérdés, hogy a külföldön előkerülő hasonló veretek kereskedelmi tevékenység, vagy etnikai csoportok ottani megjelenésével kapcsolatosak-e? Mint láttuk, a przemysli leletek etnikai csoport idegen földön való megtelepedéséről vallanak. Ilyenekkel máshol is számolhatunk, elsősorban a Balkánon.

Eredményeinket röviden összefoglalva azt mondhatjuk, hogy mintegy 25 fajta bizánci és balkáni, hétféle morva és lengyelországi, mintegy tízféle keleti és skandináv, és hatféle nyugati (karantán, karoling) eredetű tárgy lelőhelyeinek térképezésével sikerült több 10–11. századi útvonalat kijelölni, vagy 11. század eleji meglétükre következtetni. Egyértelműnek látszik két fontos útvonal: egy észak-déli és egy kelet-nyugati. Mindkettőnek a Vereckei hágónál van hazai kezdete. Az észak-déli vonal a Tisza mentén haladt az Al-Dunáig, a kelet-nyugati vonal Tokajnál ágazott el Eger–Vác/Pest–Párkány (kakati rév)—Udvard—Szered/Semptel—Szokolca (Holics) irányába. A Duna menti utak csak a 11. századtól kapják meg jelentőségüket, amikor a régészeti leleteknek lényegesen kevesebb bizonyító erejük van, mint a történeti forrásoknak. A Dunántúl útjai közül a Buda–Fehérvár–Veszprém–Karakó–Vasvár útvonal valószínű. Erre mutat Halimba telepített faluja, s egy fontos negatív adat, az, hogy sem a Balaton északi, sem a déli partján nincs nyoma fontos kereskedelmi útnak. A Duna–Tisza közti utak közül egy Keckskemét irányában Szeged felé tartott, egynek pedig Szolnoktól kellett Pest felé haladnia, amely a szolnoki sóút importtárgyakkal gyéren jelzett vonatához csatlakozhatott. Importtárgyak jelzik a Maros menti utat is. A 11. században a Tömösi szoroson át Havasalföld irányában is élénk forgalom bontakozott ki. Erre az útra települt Brassó. Kezdeti talán már a perejaszlaveczi vásárral egyidősek. Későbbi régészeti leletek Zabolán, Csemátonban jelzik fontosságát és a Királyföldről származó törtezüst kincs.

Bár ezek az útvonalak a 12–13. században is jól ismertek, korábbi meglétüket írott források hiányában csak feltételeztük. Kivétel a tiszai út, amelyet sem régészeti, sem történeti rekonstrukciók nem vettek számításba. Ennek bizonyítását érezzük legfontosabb eredményünknek. Annál is inkább, mert ez az útvonal a bizánci áruk nagy részére északra vivő útjának látszik a 10. században.”

(Mesterházy K. Magyarország kereskedelme..., Századok 1993.)

ÁLLAMALAPÍTÁS KORI SÍRLELETEK

Sírtelket karddal

„Géza fejedelem fehérvári székhelye körül olyan temetők egész sora került elő, melyekben közrendű vagy kevésbé módos harcosai nyugodtak. Temetkezési szokásaik, tárgyi emlékeik tökéletesen tükrözik azt az átmenetiséget, mely urukat s egész korát jellemezte. Bár fejedelmük parancsára ők lehettek az elsők, akik keresztvíz alá hajtották fejüket, halálukban mégis pogányok maradtak. Felfegyverkezve, lószerszámostul indultak túlvilági útjukra, néha az étel-ital útravalóra utaló vasalt dongás favödör is előkerült. A leletekből ítélve fegyverzetüket, s ebből adódóan harcmodorukat ugyancsak az átmenetiség határozta meg. Lószerszámzatuk továbbra is helyi, jellegzetesen könnyűlovas 10. századi típus. Fő fegyverük a reflexij maradt, ugyanakkor a szabályakat felváltják a kétszer olyan súlyos, hosszú, kétélű nyugati kardok, s gyakorivá válnak a lándzsák is. Bizonyára Géza nyugati kapcsolatai révén, Rajna vidéki műhelyekből érkezett termékek. Mindez már a Géza körül kialakult szűk alemann-sváb lovagi kíséret keze alatt formálódó, magyar nehézlovaság felé mutat. Ez volt hát az az erő, mely – kiegészülve az idegenek elit seregével – biztonságos hátteret adott a megvalósítandó fejedelmi tervekhez.

„Pécsi sisak”

A nyugati lovagokból és személyes kíséretükből állt össze Géza „katonai tanácsadójának” köre, a fejedelmi had nehézfegyverzetű elit magva: első nagy méretű csatájuk a Koppány elleni veszprémi csata volt. Tagjai a nyugat-európai követelményeknek megfelelő, lándzsával, karddal, páncéllal, sisakkal felszerelt nehézlovakok lehettek. Hazai hagyatékukat csak néhány szórvány emlék képviseli, hiszen keresztényként s az udvar belső körének tagjaiként Géza hatalmi központjainak templom körüli, új temetőiben kellett nyugodniuk: lovuk, fegyvereik, egyéb viseleti tárgyaik és ékszereik többsége nélkül. Bizonyos régészeti jelek – így a ... „pécsi sisak” alapján is – úgy tűnik (ha nem csupán kereskedelmi áru-ról van szó) hogy számottevő, s nem is mindig keresztény orosz-varég, balkáni bolgár, esetleg fehér-horvát zsoldos ugyancsak szerepe kapott Géza környezetében. Igaz, csak testőrként, vagy a hatalom alsóbb szintjein, a tágabb kíséret helyi csoportjainak vezetőiként. Politikai jelentőségük soha nem érte el a németföldi lovagokét, amint ez az utókor forrásaiban is visszatükröződik.

Ékszerek

A viselőt és a túlvilághit tárgyi emlékeit őrző „civil” temetők ugyancsak a kor átmenetiségéről vallanak. Géza alatt ugyan megindultak a térítések, de a temetések – az alsóbb néprétegek körében – továbbra is a pogány helyeken folytak. Még Szent István alatt is csak minden tizediket jelölte ki közülük a törvény templom építésére. (Gellért legendájából ismert, hogy első püspökeink miként voltak kénytelenek e temetőket beszentelni, majdan megépülő templomok reményében.) Így a sírok szoros rendje – sokszor egészen Könyves Kálmánig, a templomok általános elterjedéséig – még a régi hagyományokat idézi. A Géza-kori kényszerű, s csak az

uralkodói közvetlen hatalmi övezetre korlátozódó, igen vékony keresztény máz csak a 11. század végére lett valós hitbéli meggyőződéssé. Ezután vált csak teljes körűvé, hogy a halottakat tényleg keresztény módra, étel-ital, útravaló apróbb eszközök, szerszámok nélkül (tűzszerszám, kés, sarló stb., ló és fegyver eddig is csak a gazdagoknak járt) földelték el.

Az itt nyugvók többnyire olcsó, réz-bronz ékszerei (varkocsba font haja fejpántot díszítő S-végű karikák, egyszerű vagy fonott-sodrott nyak- és karperecek, gyűrűk, holdcsüngők, gombok, gyöngyök) – a helyi gazdasági és kulturális körbe való betagozódás biztos jelenként – a 10. század utolsó negyedétől már sokkal szervezettebben kötődnek egy Lengyelországtól Szlavóniáig követhető, általános közép-kelet-európai divathoz, mint a klasszikus honfoglaló hagyományokhoz.”

(Hatházi Gábor, História 1997/7. 4–5.)